شانامەی حەقیقەت
یان "ئەحقاقی حەقو کۆچی کوردی"

"مێژووی هۆنراوەی پیرانی ئەهلی حەق"
شاکاری حاجی نعمەتاللەی جیحۆن ئاوای موکری

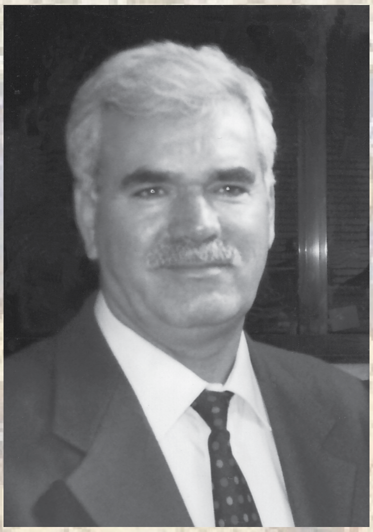

خوێندنەوەی: فوئاد عەبدولڕەحمان

حاجی نور عەلی ئیلاهی لە بیرەوەرییەکیدا، کە بۆتە پێشەکیی (شاهنامەی حەقیقەت) سەبارەت بەم کتێبە، کە ناونیشانێکی تری نووسیوە، کە (احقاق الحق و کوچی کوردی)یە، دەڵێ: "لە راستیدا هەردووکیان ناونیشانی یەک کتێبن، ئەگەر هاتو لە هەر جێگایەکدا بە جۆرێ ناونیشان هەبێ." هەروەها دەڵێ: "شاهنامەش راستە، چونکە مێژووی دانانی ئەو ناونیشانە درەنگترە لە مێژووی ناونیشانی کۆچی کوردی. کەواتە، وەکو لەم قسەیەی حاجی نور عەلی ئیلاهی دەردەکەوێ، کە ناونیشانی کتێبەکە یەکەمجار (احقاق الحق و کۆچی کوردی) بووە، سەردەمێکی درەنگتر بە دەستنووس گۆڕاوە بۆ (شاهنامەی حەقیقەت). بێگومان ئەمەش ئەو راستییە دەردەخا، کە حاجی نیعمەتاللەی موکری، وەک د. محمد موکری دەڵێ: "بۆ دانانی کتێبەکەی بە تەواوی لە ژێر کارتێکردنی خوێندنەوەو نووسینو دەفتەری گۆرانیو شیعری کوردیدا بووە، هەر لەبەر ئەوەشە، کە زمانی هەڵبەستەکانی شێوەزمانی گۆرانی ـ کرمانشاییە، ئینجا فارسییە، رەنگە ناونیشانی (شاهنامەی حەقیقەت) کەسێ نووسیبێتی، کە فارسی عەلی ئیلاهی بووبێ، یاخود کوردێ بووبێ، بەڵام لە ژێر کارتێکردنی زمانی فارسیدا بووبێ.

ڕێبازی ئەهلی حەق:

ئەم ڕێبازە، یەکێکە لەو لقە ئایینییانەی بەستراوە بە ئایینی ئیسلامەوە بە گشتیو چەند مەزهەبێکی ئایینییەوە بە تایبەتی، وەک شیعە، عەلی ئیلاهی، ئیسماعیلی، باتنیو یەزیدی. بەڵام مێژینەی ئەم ڕێبازە رەگو ریشەی بیرو بڕوای ئایینییانەی لەو قووڵترە، کە لە سەردەمی داهاتنی ئیسلامەوە دەستی پێکردبێ، کە بە تایبەتی لە ناوچەکانی کوردستاندا سەری هەڵداوەو گەشەی کردووەو بۆ ناوچەکانی تر بڵاوبووەتەوە ١.

بە پێی کەشو دابونەریتی پێڕەوەکانی ئەو ڕێبازە ئایینییە دەردەکەوێ، کە لەناوچەکانی کوردستاندا، لە سەردەمی ساسانییەکان، لە ئێراندا چەند ئایینێکی کۆن هەبووە، کە رەنگە بەردەوامیی ئایینی زەردەشتی بووبن، بە تایبەتی بە جۆرێکی نهێنی کەشو سرووتیان پارێزراوەو ماریفەتەکانی ئەو ئایینە، جگە لە پیرانیان، بۆ نوێژو نزاکردن بە خەڵکی هەرەمەک نەدراوە، کە ئەوەش ریشەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کەشو دابونەریتە ئایینییە داخراوەی، کە موغەکان (مەگۆس)٢ پێڕەویان کردووەو لە ئۆجاخەکانیاندا (ئاتەشگەدە)٣ بەولاوە زیاتر بڵاونەبۆتەوە. دیارە هەر بەو مەبەستە بووە، وەکو مێژوو دەیسەلمێنێ، ئەو موغانە ماریفەتە ئایینییەکە لە نێو دەستی خۆیاندا بێو دەسەڵاتی ئایینیو رامیاریی خۆیان پێبسەلمێنن بەسەر خەڵکی هەرەمەکدا. ئەم بۆچوونە زۆر لە مێژوونووسان رایان لەسەر بووە.

لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا مرۆڤێ بە ناوی (موبارەک شاە)، کە ئەو سەردەمە نازناوی (شاە خۆشێن)ی لێنراوە، کوڕی (مظهرالله) بووەو دایکی ناوی (جەلالە) بووە. لە نێو خێڵەکانی (لوڕ)دا دەرکەوتووەو ئایینی ئەهلی حەقی لە نێوان بەشێ لە خەڵکی (لوڕستان)دا بڵاوکردۆتەوە.

لە سەدەی هەشتەمی کۆچیدا، ناوچە کوردنشینەکان لە نێوان فارسەکانی ئێرانو عەرەبەکانی عیراقدا، سوڵتان ئیسحاق (سوڵتان سوهاک)٤ توانیویەتی ڕێبازی ئایینیی ئەهلی حەق پەرەپێبداو بڵاوی بکاتەوە لە ناوچەکانی هەورامانو جوانڕۆو گۆرانو کێوەکانی داڵەهۆداو چەند کەسانێ لە کوردەکانی بەرزنجەو دێهاتەکانی شارەزووری کردووە بە پیرانی ئەو ڕێبازەو لە جێگایەکدا، کە بە ناوی (پەردێوەر) بووە، لە (هۆرامان)، نزیکی دێی (شێخان) لە باکووری ڕووباری (سیروان)، جێنزرگەی ئایینیو تەکیەی داناوە.

هەڵبەت (سوڵتان سوهاک) هەوڵی ئەوەشی داوە لە نێوان خەڵکێکی زۆر لە خێڵەکییەکانی ئەو ناوچانە ماریفەتەکانی ڕێبازی ئەهلی حەق بە نهێنی بڵاوبکاتەوە. ئیتر لە پاش (سوڵتان سوهاک) کەسانی تر بە ناوی ئەهلی حەق پەیدابوونو ئەو ڕێبازە ئایینییەیان بە هەمان دابونەریتو کەشو نزا پێڕەوکردووە. ئەو ڕێبازە پاشان لە ئازربایجانو سەردەمێکیش لە بەغدا لە سەردەمی دەسەڵاتی میرو شازادەکانی (قەرەقۆینلو)٥ بڵاوبۆتەوەو پیرو مورییدیان زۆر بوون.

لە راستیدا یەکێک لە مەڵبەندە گەورەکانی پێڕەوکارانی ئایینی ئەهلی حەق ڕۆژئاوای ئێرانو ناوچەی کرماشان (کرمانشاهان) بووە، بە تایبەتی (قەسری شیرین، سەرپێڵ، ناوچەکانی زەهاو، ماهیدەشت، کەرەند، بێوەنیج، هولەیلان)و بەشێ لە (کەڵهوڕ، زەنگنەکانی کەندوڵە، خێڵی جەلالەوەند، عوسمانەوەند) بوون بە ئەهلی حەق. لە نێو خێڵەکانی (لوڕستان)یشدا، لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا لە ناوچەکانی (دیلڤانو پشتکۆ)و لە نێو عەشیرەتەکانی (لەک)دا هەر هەیە. لە نێو عەشیرەتەکانیتری ئێراندا، بە تایبەتی فارسەکانی شیرازو ئازربایجان (تەورێزو مەراغە)و لە دەوروبەری قەزوینو لە (تاران) گوندەکانی (هەشتگردو وەرامین) ژمارەیەکی زۆر لە ئەهلی حەق هەن. لە بەشی کوردستانی عیراقیشدا ئەمڕۆ لە شارەکانی سلێمانیو کەرکوکو موسڵو خانەقی، هەروەها لە شاری بەغدا زۆر لە خێزانی ئەهلی حەق هەن. لە ناوچەکانی باکووری کوردستانیشدا، بەشی کوردستانی تورکیا، ئەهلی حەق هەن.

بێگومان، کۆنترین سەرچاوەکان دەربارەی ڕێبازی ئایینی ئەهلی حەق ئەو دەقە نووسراوە - دەستنووسە کۆنەکان - کە هەر هەموویان بە زمانی کوردی - دیالێکتی لوڕی - و شێوەزمانی گۆرانی٦ کۆنو زازاو گەویشو سەیدی، کە لقێکە لە شێوەزمانەکانی هۆرامانی لهۆن، نووسراون ٧. هەندێکیشیان بە

زمانی فارسیی تێکەڵ بە شێوەزمانی کرمنشاییو گۆرانو هۆرامانیو تەنانەت ئازربایجانیش نووسراون، هەڵبەت ئەو شێوەزمانانەش سەرچاوەکەیان، کە زمانی کوردییە، تاکو ئەم سەردەمانەی دواییش لە هەموو رۆژئاوای ئێراندا، لە باکووری رۆژئاوای ئێرانو بەرەوخوار، تاکو نزیکی رووباری (قاروون)، قسەی پێکراوەو دەستنووسی ئاخاوتنی دابونەریتی ئایینییو ماریفەتەکانی ڕێبازی ئەهلی حەقو هەڵبەستو هۆنراوەکانیان پێنووسراوەتەوە، بەڵام بە هۆی سەپاندنی دەسەڵاتی ڕامیاریو ئابووریی شاهەکانی ئێران، بەتایبەتی قەڵەمڕەوی ئەو زمانە بواری تەسکتربۆتەوەو زۆربەی خەڵکی ئەو زمانەی ماریفەتەکانی ئەو ڕێبازە ئایینییەی پێنووسراوەتەوە، رۆژ دوای رۆژ کەمتر بەکاریانهێناوەو زمانی فارسییان بەسەردا زاڵکراوە. ئیدی زمانی ئایینیی ئەهلی حەق بەلای خەڵکی ئاساییەوە قورسو گران بووەو وشەو زاراوەی نامۆ بووەو وەکو بیرو باوەڕە نهێنییەکە بەشێ لە زمانەکەشی وەکو نهێنیی لێهاتووە.

یارسان YARSAN:

ئەم وشەیە، پێکهاتەی (یار)و (سان)ە، لە فەرهەنگی کوردیو فارسیدا یەک شتن، (یار) بە واتای هاوڕێ، یان خۆشەویست، یان دڵدار، یان بەڕێز دێ، بەڵام (سان)، کە زیاتر لە شێوەزمانی گۆرانو پەهلەویدا بەکارهاتووە، بە واتای شاه، یاخود سوڵتان دێ. بە پێی نامەی سەرنجام، وشەی (یارسان) ناوی ئەو کەسانە بووە، کە بوونەتە موریدی سوڵتان سوهاک، ئەو موریدانەش باوەڕیان وا بووە، کە سوڵتان سوهاک ڕۆحی حەقی تیادا بەرجەستە بووە، بۆیە دانراوە بە ڕێبازی (یاسرانی)، کە ڕێبازی ئەهلی حەقو ڕێبازی کاکەییە. باوەڕیش وایە، کە (سان) کورتکراوەی (ستان)ی پاشکۆ بێ، کە بە واتای (نیشتمان) بێ، وەک: کوردستان، لوڕستان، ئەفغانستان، تورکمانستان..هتد. ئێستا لە کوردستاندا زۆر خەڵک (ت) ستانەکە قووت دەدەن، بۆ نموونە دەڵێن: (کورسان، لوڕسان). هەندێ کەسانیش باوەڕیان وایە، کە (یارسان) بە واتای جێنزرگەی ئاشقانی حەق بێ. نووسەرێکی یارسانی، کە (د. گوڵموڕادی موڕادی)یە، دەڵێ: "ناوی ئەهلی حەق هەڵەیە، باشتر وایە بگوترێ یارسان." ئەوەی شایانی باسە، د. گوڵموڕادی دەڵێ: "لە نێو یارسانییەکاندا، جگە لە کورد تورکمانو ئازەریش هەن." دەڵێ: "ژمارەی ئەم یارسانییانە نزیکی چوار ملیۆن دەبنو لە عیراقو لە ئێرانو لە وڵاتانی تریشدا وەک پەناهندە هەن." دەڵێ: "ئەم یارسانییانە، نە سوننینو نە شیعەنو نە عەلەوین، کە ناوی (یا عەلی) دەهێنن، مەبەستیان (عەلی کوڕی ئەبی تالب نییەو هیچ عەلییەکیتر نییە، بەڵکو مەبەستیان لە عەلی، یەزدانی بڵندە".

د. محمد موکری دەڵێ: تایەفەی ئەهلی حەق نەژادیان دەگەڕێتەوە بۆ ئایینی سانسکریتیو بەڵام بە شێوەیەکی پێشکەوتووترو تایبەتمەندیی بیری ئێرانیی کۆن، چونکە زۆر لە دابونەریتی ئێرانیی تێدا کۆبۆتەوە. پاشتر سیمای ڕێبازی عیرفانی شیعەشی گرتووە، بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا لەو ڕەگە ڕەمزییە هرمزییە ـ عیرفانییە لای نەداوە، کە کەشی ئەفسانەییو ڕازو پەنهانی لەلا پارێزراوە، بۆ نموونە: سەبارەت بە دابوونی جیهانی ڕوحو جیهانی گەردوون، دەڵێن: بەر لەوەی ئەم دوو جیهانە دابێ، خوداش (یەزدانیش) نەبووە، لە (شاهنامەی حەقیقەت)دا هاتووە، کە نە زەمینو نە ئاسمانو نە گەردوونو نە هیچ شتێک، نە تەختو نە تابلۆو نە پەیڤو نە فەلەکو نە بەهەشتو نە دۆزەخو نە فریشتەو نە مەلائیکەتو نە ئەستێرەو نە خۆرو نە مانگ نەبووە، تەنها گەوهەری (یا) هەبووە، تەنها (یا) حەق بووە، جێگەی لە مرواریدا بووە. مرواری لە قاوغیدا بووەو قاوغی مرواری لە بنی دەریا بووەو دەریا شەپۆلەکانی هەموو شوێنێکی گرتۆتەوە، لە دیوانی شیعرەکانی شێخ ئەمیردا ڕوونکردنەوە بە دەق هاتووە، کە: "کاتێ یەزدانم هێشتا (یا) بووە، نە زەمین هەبووەو نە ئاسمانو نە هەسارەو نە دەنگی ئادەمیزادێ، ئەوساتە یەزدان مەلێ بووە دوو باڵی هەبووە لە ژێر، پاشان هاتووەو خۆی هاویشتۆتە نێو نقێمێکی بێگەردەوە، ئینجا کە خۆی لە نێو قاوغی مرواریدا بینیوە، کە بە تەنها لە نێو دەریای پەنهاندا بووە. پاشان کە خۆی دیوە تەنیا بووە، کەوتۆتە داهێنانی کۆیلە دڵسۆزەکانی، کە پەیمانی لەگەڵدا بەستوونو ئیتر هەنگاوی بۆ پێشەوە ناوەو لە قاوغی مرواری چۆتە دەرەوە.

سەرەنجام:

ئەمە یەکێکە لە کەلامەکانی (نامیلکە ئایینییەکانی) ئەهلی حەق، کە لە سەدەی حەوتەو هەشتی کۆچیدا نووسراوەتەوەو ئەم نامیلکەیە بریتییە لە شەش بەش، کە ئەمانەن: بارکە بارکە، دورەی حەوتەوانە، کلیمو کۆڵ، دەورەی جێهێڵان، دەورەی عابدین، وردە سەرەنجام. جگە لەم کتێبە ئەهلی حەق چەند کتێبێکی تریان هەیە، کە لە نێوان سەدەی دوو تا سیانزە نووسراونەتەوە. وەک: دەورەی باڵوڵ، دەورەی شاه خۆشین، کەلامی عێڵ بەگی جاف، کەلامی نەورۆز، کەلامی حەیدەری.. هتد. ئەم کەلامانەش هەمووی بە کێشی دە بڕگە هۆنراونەتەوە، بە شێوەزمانی گۆران نووسراونو تێکەڵ بە لەکیو لوڕیو کوردیی کرمانشاییو کوردیی مەریوانیو کرمانجیی سنەییو کەلهوڕی.

لە توێی (سەرنجام)دا چەند بەشێ لە فەلسەفەی ئیشراقو دانایی کۆنو سۆفیگەریی ئیسلامیش هەیە، بە دوانزە بڕگەیی هۆنراونەتەوە.

شاهنامەی حەقیقەت، یان ئەحقاقی حەقو کۆچی کوردی:

یەکێکە لە شاکارە بە نرخو دەگمەنەکانی پێڕەوەکانی ڕێبازی ئەهلی حەق، کە ئیمڕۆ بە ڕاستی بە گەنجینەیەکی بێ وێنەی ئەدەبو بیری ئایینیی کورد دادەنرێ، بەڵام جێی داخە، کە بە دەگمەن خوێنەری کورد، یاخود لێکۆڵەرو شارەزای کورد باسی ئەهلی حەق پێیان بۆ بردبێو کەوتبێتە بەردەستیان، چونکە تاکو ئێستا بە چاپخانەی کوردیی نەگەیێنراوەو وەکو گەنجینەی نووسراوەی ئێرانی (گنجینەء نوشتەء ایرانی) لە چاپخانەی فارسیو فەڕەنسیدا لەچاپدراوەو بڵاوبۆتەوە. بەڵام ڕاستیی ئەوە نازانم، کە تاکو ئێستا کام نووسەرو ڕۆژنامەنووسو لێکۆڵەری کورد لە کاری خۆیدا لەبارەی ئەهلی حەقەوە، یاخود لە هەر بابەتێکی تردا بێتو دەستی بۆ ئەم شاکارەش ڕاکێشاوە!

بێگومان بەهاو دەگمەنیی ئەم شاهنامەی حەقیقەتە لەوەدایە، کە مێژینەیەکی هۆنراوەی گەورەو فرەوانی ئەهلی حەقو سەرچاوەیەکی مێژوویی گەورەی ئەم ڕێبازە ئایینییە، تێکڕای ژمارەی بەیتەکانی ئەو هەڵبەستە مێژینەیە ١١١١٧ بەیتن، کە بە شێوەزمانی لوڕی ـ گۆرانی ـ کرمانشاییو تێکەڵ بە فارسیی ئیمڕۆ نووسراونەتەوە.

دانەری، یاخود نووسەری ئەم شاکارە مێژوویی ـ ئەدەبییە یەکێکە لە کوردەکانی ئەهلی حەق، کە ناوی (حاجی نیعمەتاللەی جیحۆن ئاوای مۆکری)یە، نازناوی (موجرم = مجرم)ی لە خۆی ناوەو کوڕی (میرزا بارامی مۆکری)یە. لە ساڵی ١٢٨٨ی کۆچیدا لە دێی (جیحۆن ئاوا)ی سەر بە شاری (دینەوەر)٨، کە لە ناوچەی کرمانشاهانە لەدیکبووە. ساڵانی تەمەنی لاویو هەرزەکاریی لە شاری (کرماشا، کرمانشاهان)دا بە خوێندنی ئایینی بردۆتەسەر، لە ساڵی ١٣١٨ی کۆچی بەدواوە لە دێی (جیحۆن ئاوا) چۆتە خەڵوەتو گۆشەگیرییەوەو ڕووی عیرفان (دەروێشی)و سۆفیگەریی گرتۆتەبەرو دەستی بە نووسینی بەرهەمەکانی کردووەو لە ساڵی ١٣٣٨ی کۆچیدا هەر لە (جیحۆن ئاوا)دا گیانی بە خاک سپێردراوە.

(حاجی نیعمەتاللە) یەکێ بووە لە موریدەکانی (شاه ئیبراهیمی)و تەریقەتی لەسەر دەستی (شاه هەیاسی) وەرگرتووە، هەر وەکو خۆی لە شاهنامەکەدا، کە لە ڕێکەوتی ٢٢ی جەمادی ئەوەلی ١٣٢٨ی کۆچیدا بە یادداشت نووسیویەتیو دەڵێ: "مؤلف این کتاب شاهنامهء حقیقت یا احقاق الحق حین بنده حاج نیعمهالله متخلص به مجرم بن مرحوم مغفور میرزا بهرام مکری الاصل دینور مسکن از طائفهء اهل حقیقت سر سپردهء خاندان اعلیحضرت اقدس شاهنشاه عالمیان پناه شاه حیاسی ارواحنا فدا بودم."

جگە لەوە، لەگەڵ موریدێکی ئەهلی حەقدا بە ناوی (حاجە وەهاب) گەشتو گەڕانی کردووەو لە دوا ساڵانی ژیانیدا بۆ مەبەستی سەردان لە جێزیارەتەکانی چۆتە لای ئەهلی حەقەکانی (کوردستانی عیراق)و چاوی پێیانکەوتووە، هەر وەکو خۆی لە شاهنامەکەیدا دەڵێ: "در عالم مراقبه و در حال بی خبری و مستی روحانی از طرف حق ملقب به حاج وهاب گردید. وی در سال اخر حیات خود بقصد زیارت بعتبات شقافت

و باکردان پیروان حقیقت ساکن عراق ملاقات کرد.“
ئەوەی شایانی باسە، ئەم شاهنامەی حەقیقەتە هەر وەکو دانەرەکەی دیسان لە یادداشتدا نووسیویەتی، پێکهاتووە لە دوو بەرگ، یاخود چوار بەش. بەشی یەکەمی لە بەرگی یەکەمیدا بە ناونیشانی (فردوس) ە. بەشی دووەمی بە ناونیشانی (رضوان)ە، کە هەمووی هەڵبەستەو دەربارەی سەردەمی پێغەمبەری ئاخرزەمانە، بەشی یەکەمی لە بەرگی دووەمیدا بە ناونیشانی (خلد)ە، کە دەربارەی بەسەرهاتەکانی (سوڵتان سوهاک) تاکو غەیببوونیو هاتنی (شاە ئیبراهیم)و هەموو رەمزەکانی ئەهلی حەقە، واتە پیرانی ئەهلی حەق. بەڵام، جگە لەو چوار بەشە، دوو بەشی تریش لە نێو کتێبەکەدا هەیە، کە یەکەمیان پێشەکیی کتێبەکەیە بە هەڵبەست دەربارەی خەڵقبوونی ئادەمو هارووتو مارووتو پێغەمبەرەکانی پێشینو پێشدادییەکانو کەیانییەکانو ئەشکانییەکانو ساسانییەکانو دانایانی پێشینو چوار روکنی ئیسلامو چینی مەخلووقاتو ئیمامەکان. دووەمیان، هەر وەکو نیعمەتاللە مۆکری خۆی دەڵێ: ”لە کۆتایی شاهنامەکەدا نووسراوەو ناونیشانی (نعیم)ە.“ واتە، بە پێی دانانی بەشەکانی دانەر، چوار بەش لە دوو بەرگداو بەشێکی کۆتاییش، بەڵام لە چاپە فارسیو فەرەنسییەکەدا بەشی پێشەکییەکی بۆ زیادکراوەو بووە بە شەش بەش.
ئەوەی شایانی باسە، لە چاپخانە فارسیو فەرەنسییەکەدا (تهران، قسمت ایرانشناسی، انستیتو ایرانو فرانسە ١٩٦٦) بە دوو بەش، واتە دوو کتێب لە چاپ دراوە، کتێبی یەکەم دەقی شاهنامەکەیە، لەگەڵ پێشەکییەکو یادداشتێکو لێکۆڵینەوە، کە (دکتۆر محمد موکری)، بە هاوکاریی رۆژهەڵاتناسی فرەنسی (هێنری کۆربین) نووسیویەتی، کتێبی دووەمیش بەشی دووەمی بەرگی یەکەم، کە لە ساڵی ١٩٧١دا چاپکراوە، پێرستەکانی بەشی یەکەمە.

هێنری کۆرباین corbin Henry:

ئەم توێژەرە یەکێکە لە رۆژهەڵاتناسە جیهانییەکانو پسپۆڕی ئایینو فەلسەفەی ئێرانیو ئیسلامی، لە رۆژی چواردەی نیسانی ساڵی ١٩٠٣ی زایینی لە پاریس لەدایکبووە، لە خێزانێکی خاوەن بیروباوەڕی کاتۆلیکدا پەروەردە بووە، بۆیە بە کارتێکردنی ئەو جۆرە پەروەردە ئایینییە چۆتە قۆناغێکی باڵای زانستەکانی مەسیحی، بەڵام لە پاڵ ئەوەشدا خەریکی لایەنی فەلسەفیو سۆفیگەری بووە لە ئاییندا لەبەر ئەوەی رووی لە خوێندنی رێبازی ئایینی پرۆتستانتیو سەردەمی راپەڕین (رینیسانس) کردووە، بۆ ئەو مەبەستەش چۆتە زانکۆی سۆربۆن. لە ساڵی ١٩٢٦دا بەڵگەنامەی باڵای لە خوێندنی فەلسەفەدا وەرگرتووە. جگە لەمانە، بەردەوام خەریکی خوێندنی فەلسەفەی رۆژئاواییو زمانە کلاسیکەکانی ئەوروپاو عەرەبیو فارسیی کۆنو نوێ، تەنانەت زمانی پەهلەویو چەند شێوەزمانێکی کوردی بووە.
کۆربین، هەر لە سەرەتاوە فەلسەفەی دیاردەناسی Phenomenology ئێدمۆند هوسرڵو فەلسەفەی بوونگەری philosophy Existentsی مارتین هایدیگەر کاریان تێکردووەو بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی جیهانیی دووەم، چەند بەرهەمێکی گەورەی لە ئەڵمانیاوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی فەرەنسی، لەوانە: (دیاردەی مەرگناسی)یەکەی هایدیگەرو یاسبرزو (میتافیزیک چییە؟)ی هایدیگەر، کە ئەم کتێبە گەورەترین هۆ بووە بۆ سەرهەڵدانو بڵاوبوونەوەی فەلسەفەی بوونگەری لە فەرەنساداو تەنانەت ژان پۆڵ سارتەریش دانی بەوەدا ناوە، کە بە هۆی خوێندنەوەی ئەو بەرهەمە وەرگێڕاوانەوە چۆتە نێو دنیای فەلسەفەی بوونگەرییەوە.
هەڵبەت (کۆرباین)یش خۆی بە دیاردەناسێ زانیوە، بەڵام لە پاش داهاتنی فەلسەفەی وجودی لە فەرەنسا، بەڵکو لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەی بیرو هۆشی ئایینیو فەلسەفەی خۆرهەڵاتی نزیک، بە تایبەتی، کە ئەو فەلسەفەی بوونگەرییە لە توێی دەقە ئایینیو ئایینزاییو سۆفیگەرییەکانی ناوچەکانی ئێرانو کوردستاندا دۆزیوەتەوە، یەکەمجار لە رێگەی مامۆستایەکییەوە، کە ئیسلامناسی گەورەی فەرەنسییە بە ناوی (لوی ماسینیۆن L. Massignon)ە، رۆژێ لە کاتی وانە وتنەوەدا دانەیەک لە کتێبی (حکمة الاشراق)ی (سوهرەوەردی)ی بۆ خوێندنەوە دەداتێ.
لە سەرەتای جەنگی جیهانیی دووەمدا، کۆربین

به مەبەستی لێکۆڵینەوەی دەستنووسەکانی سوهرەوەردیو دەستنووسی‌تر، رووی لە وڵاتی ئێران کردووە، ئیتر لەبەر پەرەسەندنی ئاگری جەنگ، کۆربین نەیتوانیوە بگەڕێتەوە بۆ فەڕەنساو بۆ ماوەی شەش ساڵ، واتە تا کۆتایی هاتنی جەنگ لە ئێران ماوەتەوە، ئەو ماوە درێژەش هەلێکی باشی بۆ رەخساندووە، کە بتوانێ بە باشیو بە وردی لە هەموو بەرهەمەکانی سوهرەوەردیو زۆر لە داناو زانایانی تری ئیسلام بکۆڵێتەوەو لە ساڵی ١٩٤٥دا هەموو بەرهەمە دەستنووسەکانی سوهرەوەردی لە چاپ دراوە.

لە ساڵی ١٩٤٦یشدا لە لایەن وەزارەتی دەرەوەی فەڕەنسا (کۆربابن) کراوە بە سەرۆکی بەشی ئێراننناسی لە دەزگای ئێرانیو فەڕەنسیدا لە تارانو لەو ماوەیەدا توانیویەتی زنجیرەیەک نامیلکەو دەقو دەستنووس بە چاپ بگەیەنێو بڵاویانبکاتەوە، بە ناوی (زنجیرەی کۆمەڵە کتێبی ئێرانی Iranienne bibliotheque). (کۆربابن) هەر وەکو خۆی دەڵێ: "سوهرەوەردی دەستی گرتووەو گەیاندوویەتیە ئێرانو خستوویەتییە نێو دەریای قووڵو بەرینی بیرو فەلسەفەی سۆفیگەریی خۆرهەڵاتی، کە لە کۆڕی زانستیو ئەدەبیی ئەورووپادا نەناسراوە.

هەڵبەت گرنگیی لێکۆڵینەوەکانی (کۆرباین) تەنها لەوەدا نەبووە، کە لایەنەکانی بیرو هۆشی ئایینیو فەلسەفیو مەزهەبو سۆفیگەریی گرتۆتەبەر، بەڵکو لەوەدا بووە، کە پێش سەردەمەکانی ئیسلامیشی گرتۆتەوەو زۆر لایەنی فەلسەفی، مێژوویيو ئەدەبیی میللەتانی ئێران، بە تایبەت فارسو کوردی لە رووی ئایینو فەلسەفە کۆنو نوێیەکانییەوە دەرخستووە، چەند گوتاری نووسیوە، یاخود وەرگێڕاوە بۆ زمانی فەڕەنسی دەربارەی سروودناسیی (مانەوی)و پەندنامەکانی (ماریفەتەکانی) زەردەشتو ئایینی (مەزدەک)و رێبازی (ئیسماعیلی)و شیعەو عەلی ئیلاهیو ئەهلی هەق.

ئەوەی لەم لێدوانەدا ئێمە بە لامانەوە زۆر گرنگە ئەوەیە، کە (کۆربین) بایەخی زۆری بە رێبازی ئایینی ئەهلی حەق داوەو لە زمانو نووسینی شێوەزمانی گۆرانی، کرمانشانی، لوڕ لە باکووری کوردستان، بە تایبەت لە ناوچەکانی بەختیاریو پشتکۆو نێو خێڵەکانی کەڵهوڕو لەکو لوڕ، ئەندامێکی کارا بووە بۆ هاریکاریکردن لەگەڵ (دکتۆر محمد موکری) مامۆستای زانکۆی تارانو سۆربۆن لە زمانناسیدا بۆ لێکۆڵینەوەو بەچاپگەیاندنی دەقی شاکاری گرنگی ئەهلی حەق، کە (شاهنامەی حەقیقەت)ەکەیە.

لە کۆتایی ئەم لێدوانەدا بە پێویستم زانی خوێنەری کورد ئاگادار بێ سەبارەت بە سەرنووسینی ئەو وتارانەی بە زمانی بێگانە لەسەر ئەهلی حەقو چەند بابەتێکی‌تری مێژوویی، زمانەوانی، ئایینیو دابونەریتی کورد نووسراونو لە پێشەکیی (شاهنامەی حەقیقەت)ەکەدا ئاماژەیان بۆ کراون، کە ئەمانەی لای خوارەوەن:

١- پەنجاو دوو وشەی شێخ ئەمیر بە دیالێکتی گۆرانی: وەرگێڕانی دەقی ئەم وتارە بۆ زمانی فەڕەنسی بە لێکۆڵینەوەو پەراوێزەوە لەگەڵ پێشەکییەکدا دەربارەی روانگە فەلسەفییەکانی ئەهلی حەق. "گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ساڵی ١٩٥٦. لاپەڕە ٣٩١ تا لاپەڕە ٤٢٢.

٢- ئاووهەوای کوردستان: دەربارەی جوگرافیاو ئەفسانەکانی دیالێکتەکانی زمانی کوردییە لە کوردستان، گۆڤاری ئاسیایی. پاریس، ١٩٥٩. لاپەڕە ٤٧٢ تا لاپەڕە ٥٠٥.

٣- باسی جلو بەرگ و رواڵەت و رووخسار لە لای ئەهلی حەق؛ دەقی وتووێژ لە بیستو چوارەمین کۆنگرەی خۆرهەڵاتناسان، کە لە ساڵی ١٩٥٧ لە شاری میونیخ لە ئەڵمانیا بەستراوە، کۆمەڵە وتارو راپۆرتی زانستیی کۆنگرەی ویسپادن ١٩٥٩. لاپەڕە ٤٩٦ تا لاپەڕە ٤٩٩.

٤- خەونی باطنیو لێکدانەوەیان لە لای کوردەکانی ئەهلی حەق لە ئێراندا: کۆمەڵەی منابع شرقی، ژمارە ٢، کۆمەڵە وتارێکە دەربارەی خەونو لێکدانەوەی خەون. پاریس، ١٩٥٩. لاپەڕە ١٩١ تا لاپەڕە ٢٠٥.

٥- گەوەرو دوڕ لە ئەدەبیاتی فارسو فۆلکلۆری ئێرانو ئەفسانەکانی تایبەت بە کوردەکانی ئەهلی حەق: گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٠. لاپەڕە ٤٦٣ تا لاپەڕە ٤٨١.

٦- مۆسیقاو سۆفیگەری: ئینسکلۆپیدیای مۆسیقا.

پاریس، بەرگی سێیەم، ١٩٦١.

٧- ئۆجاخی کورد: (گڕی پیرۆزو پەرستگای سەرەتایی، کوانووی ئاگری سەرەتایی، جێگای ئاگردان، خانەی ئۆجاخ، پاشماوەی ئاگر، بەردەوامیی خێزان، هێزی ئەفسوونیو خوڵەمێشی ئۆجاخ، دەسەڵاتگەی خانەدان، ستارگەی گزینی، خانووی لادێکان، کەلەی خێزانی). گۆڤاری ئەتنۆگرافی، پاریس، ١٩٦١. لاپەڕە ٧٩.

٨- دابونەریتی شاییو ژنهێنان لە لای کورد: یادداشتەکانی مرۆڤناسیو باسی کۆمەڵناسی. گۆڤاری ئەتنۆگرافی، باریس. ١٩٦٢.

٩- (رازو نهێنییەکان مەدرکێنە)و (بەردەڕەش) لە ئێراندا: دەربارەی رێبازو مەزهەبی ئایینی لوڕەکانو کوردەکانی ئەهلی حەق. (دەورەی وزاور) لە دەقە کۆنەکانی گۆرانیی ئەهلی حەق، لەگەڵ لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی زمانەوانی. گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٢. لاپەڕە ٣٦٩ تا ٤٣٣.

١٠- (چوارشەممە سووری)و کەشو دابونەریتی ئەفسوونیو مەزهەبی لە ئێراندا: کۆمەڵێ وتار. هنری ماسە. تاران، زانکۆی تاران، ١٩٦٣، لاپەڕە ٢٢٨ تا ٣٠٢.

١١- مەسەلەی خولقان لە لای کوردەکانی ئەهلی حەق: دەقی وتووێژ لە بیستو پێنجەمین کۆنگرەی خۆرهەڵاتناسی، کە لە سێپەمبەری ساڵی ١٩٦٠دا لە شاری مۆسکۆ بەستراوە. بەرگی دووەم، کۆمەڵە وتارو راپۆرتی زانستیی بیستو پێنجەمین کۆنگرەی خۆرهەڵاتناسان لە مۆسکۆ ساڵی ١٩٦٣. لاپەڕە ١٥٩ تا ١٦٨.

١٢- لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی یەکێ لە بەڵگە مێژووییەکانی کوردستان لە سەدەی دەیەمی کۆچیدا: قەباڵەی ئەنزلە، لەگەڵ نووسینە مرۆڤناسیو مێژووییەکان. گۆڤاری ئاسیایی، پاریس، ١٩٦٣. لاپەڕە ٢٢٩ تا ٢٥٦.

١٣- ئەرمەنستان لە فۆلکلۆری کورداندا: گۆڤاری توێژینەوە سەبارەت بە زمانو مێژووی ئەرمەنەکان. خولی دووەم، بەرگی یەکەم، پاریس، ١٩٦٤. لاپەڕە ٣٢٧ تا ٣٧٦.

١٤- کوردیۆلۆجیو فێربوونی زمانی کوردی لە یەکێتیی سۆڤیەتدا: راپۆرتی زانستی لەگەڵ ئیندێکسی کتێبە چاپکراوەکان. گۆڤاری ئەتنۆگرافی، پاریس ١٩٦٣. لاپەڕە ٧١ تا ١٠٥.

١٥- صیادی ئیلاهیو شاهبازی ئەزەلی: سەردەمی دامیاری. دەقی گۆرانی لەگەڵ وەرگێڕانو لێکدانەوەو لێکۆڵینەوە دەربارەی (صیدی عیرفانی)و (زمانی دروی) لەگەڵ نووسینەکانی زمانەوانی. ویسپادن، ئەڵمانیا خۆرئاوا.

١٦- رازو نهێنییەکانی دەروێشایەتی لەگەڵ کورددا: لەگەڵ وەرگێڕانی نووسینەکانی دەربارەی (ئایینی حەقیقەت)ی حاجی نور عەلی شاهی ئیلاهیو لێکدانەوەکانی. پاریس ١٩٦٥- ١٩٦٦. لاپەڕە ٢٤٢.

١٧- (پەرستنە راستەقینەکان لە کوردستاندا)، لە نووسینی: ئیڤانۆف، لەندەن، ١٩٥٣.

سەرچاوەکان:

١- موکری، د. محمد: شاهنامەء حقیقت (تاریخ منظوم بزرگان اهل حق): اثر حاج نعمةالله جیحون ابادی مکری، متخلص به مجرم، بخش اول، متن شاهنامه، تهران، قسمت ایرانشناسی، انستیتو ایران و فرانسه، ١٩٦٦م، دانشگاه پاریس.

٢- نصر، سید حسین: جشن نامه، هنری کربن، تهران، ١٩٧٧.

٣- زکی بگ، محمد امین: خلاصة تاریخ الکرد وکردستان (من اقدم العصور التاریخیة حتی الان)، ترجمة: محمد علي عوني. ط٢، سنة ١٩٦١. ج١.

٤- گۆڤاری هیوا. ژمارە ٦، ئابی ساڵی ١٩٨٧، پاریس. لاپەڕە ٥٧.

پەراوێزەکان:

١ـمامۆستا (جەمیل رۆژبەیانی) لە وتارێکیدا، کە لە ساڵی ١٩٥٧دا دەربارەی مێژووی کۆنو نوێی مەندەلی نووسیویەتیو بەشێکی بۆ کاکەییەکانی ئەو ناوچەیە تەرخانکردووە، دەڵێ: "ئەهلی حەق سەر بە ئایینی کۆنی کورد (دێوپەرستی) ن. لەمەشدا لەگەڵ یەزیدیو میللەتانی هندۆ ـ ئەورووپیدا هاودینن. وشەی دێو بووە بە دیواو دیۆس، دوایی لە لای کاکەییەکاندا بووە بە داوو لە لای یەزیدییەکان بووە بە تاووس." لە شوێنێکیتردا دەڵێ: "سەر بە ئایینی کوردی

(دێویسنا)یەو دوایی سووککراوەی دیواس لە لای یەزیدییەکان بووە بە تاووسو لە لای کاکەییەکان بووە بە داوود." بەڵام هەر لەو وتارەیدا مامۆستا ڕۆژبەیانی پەیدابوونی ئەم ڕێبازە ئایینییەی گێڕاوەتەوە پێش سەردەمی دەیەمی کۆچی. بۆ ئەمەش دەڵێ: "کە مەسعود ناوی کاهکاهی هێناوە." بێگومان ئەم رایە لەگەڵ رایەکی پێشوودا زۆر جیاوازە بۆ ئاماژەکردنی سەردەمی پەیدابوونی رێبازی ئەهلی حەق. (محمد جمیل الروژبیانی، بندینجین (مندلی) فی التاریخ قدیما وحدیثا.) گۆڤاری کۆڕی زانیاریی عیراق، دەستەی کورد، بەرگی ٢٧ بەغدا، ١٩٨٠. لاپەڕە ٤٢٤. هەروەها بڕوانە گۆڤاری هیوا، همارە ٦، پاریس، ئابی ١٩٨٧.

٢ـ مەگۆس: مزدیستان، مزداپرستان، پێڕەوکارانی ئایینی زەردەشت.

٣ـئۆجاخ: راستترە لە ئاتەشگەدە بۆ زمانی کوردی لەبەر ئەوەی وشەی ئاتەشگەدە سەرچاوەکەی فارسییە، بەڵام ئۆجاخ سەرچاوەکەی کوردییە.

٤ـبە پێی نامەکانی سەرەنجام، سوڵتان سوهاک لە ساڵی ٦٧٥ی کۆچی لە گوندی بەرزنجەی سەر بە قەزای هەڵەبجە لە شاری سلێمانی لەدایکبووە. کوڕی شێخ عیسای بابا عەلی هەمەدانی بووە. دایکی ناوی خاتوون دایراک رمزبار بووە. سوڵتان سوهاک لە پاش مردنی باوکی ناکۆکی کەوتۆتە نێوان خۆیو براکانییەوە، بۆیە سەری خۆی هەڵگرتووەو چووە بۆ گوندی شێخان لە ناوچەی هۆرامان. لەوێ ژیانی خەڵوەتو گۆشەگیریی بووە، رێبازی (یارسانی) ی نوێکردۆتەوە. موریدانی ئەهلی حەق لە کوێوە هاتبن ئەم پێشوازیی لێکردوون. موریدەکانی زۆر بوون. لە چینو لە هیندستانو بوخاراو هەرێمەکانی ئێرانەو گەیشتوونەتە لای. سوڵتان ئیسحاق موریدەکانی بەش کردووە بۆ پانزە پلە: هەر پلەیەک ناوێکی لێناوە: (حەوت تەن، حەوت وانە، یاران قۆڵ تاس، حەوت ئەردەبیر، حەوت خەلفە، حەوت خادم، حەوت حەوتەوان، چل جیهان تەن، نودونەبیر شاهۆ، شەستو شەش غوڵام کەمەر زێڕین، هەزارو یەک بەندەی خواجە مانند، بێور هەزار بەندە، بەندەی بێ شومار). دەگوترێ تەیموری گورگانی (٧٧١ ـ ٨٠٧ی کۆچی) یەکێ بووە لە موریدەکانی. هەندێ لە مەلایانی شارەزوور، کە لە سەردەمی سەدەی حەوتو هەشتی کۆچیدا ژیاون، لە هەندێ چامەیاندا دەریانخستووە، کە سوڵتان سوهاک زمانو ئەدەبی عەرەبیی لەسەر دەستی مەلا ئەلیاسی شارەزووری خوێندووە. زانستی ئایینیی خوێندووە، پاشان رووی لە سۆفیگەری کردووە. گەشتی بۆ شارکانی کوردستانو عیراق کردووە، پاشان رووی کردۆتە شارەکانی میسرو شام. جارێکیش حەجی کردووە. بووە بە یەکێ لە ناودارترین زانایانی ئایینیو خەتیبی سەردەمی خۆی. بووە بە مامۆستای بڵندی زمانو ئەدەبو ئایین. دەگوترێ کتێبێکی لەسەر تەفسیری قورئان داناوە. پاشان گەڕاوەتەو بۆ گوندی شێخانو لەوێ لە ساڵی ٧٩٨ی کۆچی کۆچی دوایی کردووەو تەرمی بە گۆڕستان سپێردراوە.

٥ـقەرە قۆینڵو ١٣٧٨ـ ١٤٦٨، ئاق قۆینڵو ١٣٧٨ـ ١٥٠٢، تاریخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي، الجزء الثاني لخلاصة تاريخ الكرد وكردستان. العلامة امين زكي بك. ترجمة الى العربية: محمد علي عوني. ١٩٤٥. المقدمة طبعة برلين الغربية. سنة ١٩٨٦ للدكتور كمال فؤاد.

٦ـ (گۆران) لە راستیدا ئەو شێوەزمانەیە، کە عەشیرەتێ بە ناوی (گۆران) قسەیان پێکردووە. مەڵبەندی ژیانیان لە سنەو لە کرمانشان بووە. ئەم ناوە بڵاوبۆتەوە تا ئەو رادەیەی نراوە لە شیعری ئایینیو میللیی کوردیش، یان ئەو شیعرانەی بە مۆسیقاو گوتراون، کە لە دە بڕگە پێکهاتوون. بۆیە بوون بە گۆرانی، واتە سەر بە گۆران. دوایی گۆرانی بووە بە وشەیەک بۆ هەموو جۆرە ئاوازە کوردییەکان.

٧ـرەنگە کۆنترین دەقی شێوەزمانی گۆرانی مەسنەوییاتە سۆفیگەرەکانی (مەلای پەرێشان) بێ. پەرێشاننامە. بە پێی هەندێ بەڵگەو سەرچاوەی مێژوویی، مەلای پەرێشان لە کۆتاییەکانی سەدەی چواردەهەمدا ژیاوە. د. کەمال فوئاد دەڵێ: "ئەم زاتە لە کۆتاییەکانی سەردەمی سەفەویدا، سەردەمی شانزەهەم، ژیاوە، کە بۆ ئەو مێژووە پەنای بردۆتە بەر ناوەڕۆکی هەڵبەستەکانی پەرێشاننامە. هەمان سەرچاوەی پێشوو.

٨ـشاری دینەوەر لە ماوەی ساڵانی ٩٥٠ تاکو ١٠٩٥ پایتەختی دەوڵەتی حەسنەوی برزیکانی بووە، کە فرمانڕەوایی بەشی خۆرهەڵاتی کوردستان کردووە. لە نەهاوەندەوە تاکو شارەزوور، کە ئێمڕۆش شوێنەواری ئەو شارە ماوەتەوە بە ٤٠ کم لە خوارووی خۆرئاوای شاری سنەدایە. هەمان سەرچاوەی پێشوو.